

נוסח השבועה

מאור דוד רבי'בו

ראיש פרקים:

א. הקדמה

ב. הסוגיה בתלמוד

עניין השבועה בבית הדין

ביאור הסוגיה בבבא מציעא

ההבדל בטעם לשבועה בין הסוגיה דידן לסוגיה קודמת

ג. שיטות הראשונים

שיטת רש"י

שיטת הרמב"ם

יסוד המחלוקת בין השיטות

ד. פסיקת ההלכה

א. הקדמה

המשנה בתחילת מסכת בבא מציעא (א, א) פותחת במקרה בו שני אנשים מגיעים לבית הדין כששניהם אווזים בטלית. כל אחד מהם טוען שכל הטלית שלו. כיוון שאנו בספק האם שניהם זכו בטלית ביחד, ע"י קניה או מציאה מההפקר, או שמא הטלית שייכת רק לאחד מהם והשני רוצה להשיגה שלא כדין. בית הדין יחייב את שני הצדדים להישבע על הבעלות שלהם בטלית וכך אם יש רמאי הוא יפחד להישבע¹ והטלית תישאר אצל בעליה המקוריים.

במשנה כתוב: "זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה וזה ישבע שאין לו בה פחות מחציה ויחלוקו" לפי המשנה, השבועה היא על דרך השלילה "אין לי בה פחות מחציה" ולא בצורה חיובית "יש לי בה חצי ומעלה". הנוסח המוצע במשנה הינו קצת תמוה, לאור העובדה שבדרך כלל כאשר נשבעים בבית הדין, השבועה מנוסחת

1 מדובר בזמן בו פחדו בני האדם להישבע, ולכן גם אם האדם נוהג בדיני ממונות שלא ביושר מוחלט, בדיני שבועות הוא יחשוש להישבע לשקר.

באופן חיובי וישיר. אם כן, סוגייתנו דנה על נוסח השבועה התמוה המובא במשנה, ועל ההשלכות של נוסח זה.

ב. הסוגיה בתלמוד

ענין השבועה בבית הדין

במסכת שבועות (כט, א) מבררת הגמרא על דעת מי נשבעים בבית הדין. כלומר, כאשר אדם נשבע באופן בו ניתן להכין את שבועתו באופנים שונים. בעיה זו נוצרת כאשר נוסח השבועה אינו ברור ויכול להתפרש בכמה כיוונים שונים. ממשקנת הגמרא עולה כי גם אם לשונו של האדם בשבועה יכולה להתפרש לכמה כיוונים, נקבע שכוונת השבועה היא ככוונת בית הדין שחייב אותה, משום שהנתבע יכול להערים (כמו בקניא דרבא)² או שהנשבע חושב משהו אך דבר זה בעצם שקרי (לדוגמא, ראה ציפור ענקית וחשב שהיא גמל הפורח באויר).

ביאור הסוגיה בבבא מציעא

הגמרא (בבא מציעא ה, ב) בוחנת את נוסח השבועה שהזכירה משנה בראש הפרק:

מתני': זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה... גמ': על דאית ליה משתבע או על דלית ליה משתבע? אמר רב הונא, דאמר: שבועה שיש לי בה, ואין לי בה פחות מחציה. ונימא: שבועה שכולה שלי! ומי יהבינן ליה כולה? ונימא: שבועה שחציה שלי. מרע ליה לדיבוריה. השתא נמי מרע ליה לדיבוריה! דאמר: כולה שלי, ולדבריהם שבועה שיש לי בה, ואין לי בה פחות מחציה. וכי מאחר שזה תפוס ועומד, וזה תפוס ועומד, שבועה זו למה? אמר רבי יוחנן: שבועה זו תקנת חכמים היא, שלא יהא כל אחד ואחד הולך ותוקף בטליתו של חברו, ואומר שלי הוא.

הסוגיה פותחת בשאלה הבסיסית על נוסח השבועה שאינו ברור, היא מבררת האם האדם נשבע על מה שיש לו או על מה שאין לו?³ לפי לשון השלילה שהמשנה מביאה, נראה לכאורה שהוא נשבע על מה שאין לו, ועל כך הגמרא תמהה, כפי

2 מקרה בו אדם טען שהחזיר את המעות לתובע, כשבעצם הפקיד אצלו קנה מלא במטבעות. התובע לא ידע על המטבעות בתוך הקנה. הנתבע לא מפחד להישבע כי לטענתו, הוא החזיר את המעות לתובע ולאחר השבועה יקח בחזרה את הפיקדון.

3 בהבנת המשפט הזה נחלקו הראשונים, ואת ההסברים השונים נביא בהמשך.

שביארנו לעיל. על כך עונה רב הונא, יש כאן באמת נוסח בעל משמעות חיובית, האדם נשבע שיש לו חלק כלשהו בטלית ובנוסף אותו חלק הוא לא פחות מחצי.

שואלת הגמרא - הרי טענתו המקורית הייתה שכל הטלית שייכת לו, אז מדוע הוא אינו נשבע בפשטות שכולה שלו? עונה הגמרא - אם ישבע האדם על הכל ולבסוף יקבל חצי, הרי זה לעזו לבית הדין. כלומר, בדרך כלל, כאשר בית הדין משיב אדם על טענותיו, האדם שנשבע יקבל את הדבר עליו הוא נשבע. במקרה שלנו, בית הדין משיב מראש שני אנשים על טענת בעלות מלאה על אותה טלית, בידיעה שהם לא יקבלו את כל הטלית כפי שהם טוענים. מציאות שכזו היא לעזו לבית הדין, ולכן נוסח השבועה הוא רק על בעלות חלקית בטלית, אותה הם אכן יכולים לקבל אם ישבעו.

הגמרא מציעה אפשרות נוספת, למה שלא ישבע שחציה שלו? עונה הגמרא - טענתו המקורית של האדם היא שכל הטלית שלו. ולכן הוא אינו יכול להישבע שחציה שלו, בניגוד לדבריו בטענתו הראשונה. אם כן, הפתרון הוא להישבע "אין לי בה פחות מחצי", וכך מתאפשר לפרש את השבועה גם כאומרת שכל הטלית שייכת לו, ואין כאן סתירה לטענתו הראשונה. מקשה הגמרא, אם כך, גם כשהוא נשבע שאין לו בה פחות מחציה, זוהי החלשה של טענתו. שהרי האדם הנשבע בנוסח שכזה, פותח אפשרות לכך שיקבל פחות ממה שטען! הגמרא משיבה שנוסח זה הוא כלל אינו החלשה של טענתו המקורית של הנשבע, שהרי הוא מסביר בבית הדין: "אני טוען שכל הטלית שלי. ורק לפי דבריכם - אני נשבע שאין לי בה פחות מחציה".

ההבדל בטעם לשבועה בין הסוגיה דין לסוגיה קודמת

בהמשך, מביאה הגמרא את הטעם לחיוב שבועה זו:

וכי מאחר שזה תפוס ועומד, וזה תפוס ועומד, שבועה זו למה? - אמר רבי יוחנן: שבועה זו תקנת חכמים היא, שלא יהא כל אחד ואחד הולך ותוקף בטליתו של חבירו, ואומר שלי הוא.

מדברי הסוגיה כאן עולה כי מהתורה אין כלל חיוב שבועה במקרה כזה, אלא שחכמים תיקנוה בכדי להרחיק את הגזלנים. בעצם, חכמים ראו צורך לתקן עוד שבועה, כיוון שהיה צורך לבית הדין בעוד דרכים להתמודד עם המציאות המורכבת, כפי שנבאר להלן.

לפי דיני התורה, כאשר הטענות של שני הצדדים שוות אזי אין לאף אחד מן הצדדים יותר שייכות בחפץ והדין הוא שיחלוקו. במצב כזה אדם יכול לחטוף את טליתו של חברו ובכך "לזכות" בחצי טלית, אם ישקר בבית הדין ויאמר שהטלית שייכת לו. מאחר ואנשים פוחדים משבועה, חכמים תיקנו שבועה שתגרום לכך שהגזלנים לא יסכימו להישבע לשקר וכך הם יתרחקו מממון חבריהם.

אולם בסוגיה אחרת ניתן טעם שונה לחיוב השבועה בית הדין. במשנה מוזכרות שתי טענות שכל אחד מהצדדים בדיון טוען. אחת - "אני מצאתיה" שניה - "כולה שלי". הגמרא מזהה את שתי הטענות הללו כביטוי לשני מצבים שונים מהם יכול להתפתח הדיון על החפץ:

א. "אני מצאתיה" - מצב שבו שני אנשים מוצאים טלית בהפקר ותופסים בה ביחד.

ב. "כולה שלי" - מצב שבו שני אנשים קנו את הטלית מאדם שלישי והוויכוח הוא למי האדם מכר אותה ראשון.

בכל אחד מן המצבים ישנה סיבה להשביע או לא להשביע. חכמים חששו שאם יכתבו במשנה את חיוב השבועה רק באחד מן המקרים, לא נוכל לדעת שכך הוא הדין גם במקרה השני וכך מסבירה הגמרא (ב, א-ב):

אמר רב פפא ואיתימא רב שימי בר אשי, ואמרי לה כדי: רישא במציאה, וסיפא במקח וממכר. וצריכא, דאי תנא מציאה, הוה אמינא: מציאה הוא דרמו רבנן שבועה עליה, משום דמורי ואמר: חבראי לאו מידי חסר בה, איזל אתפיס ואתפליג בהדיה. אבל מקח וממכר, דליכא למימר הכי אימא לא. ואי תנא מקח וממכר, הוא דרמו רבנן שבועה עליה משום דמורי ואמר: חבראי דמי קא יהיב, ואנא דמי קא יהיבנא. השתא דצריכא לדידי אשקליה אנא, וחבראי ליזיל לטרח ליזבן. אבל מציאה, דליכא למימר הכי - אימא לא, צריכא.

על פי דברי הגמרא, ע"י שילוב של שני המקרים, ניתן ללמוד את העיקרון הכולל של הסיבה לשבועה - חכמים תיקנו שבועה לא רק בשביל הרמאים אלא גם בשביל אנשים ישרים המנסים למצוא לעצמם היתר הלכתי לתפוס בטלית חבריהם. האדם

לא ינסה לחפש "פרצות" במצב בו הוא נמצא וינסה להורות דין לעצמו לקחת את הטלית של חבריו. השבועה תגרום לו לחשוב שוב לפני שיפעל.⁴

אם כן, ראינו שישנם שני טעמים שונים לחיוב השבועה. החשש הראשון הוא מפני אנשים גזלנים שיתקפו טלית של חבריהם, והחשש השני הוא מפני אנשים כשרים שיורו לעצמם היתר לקחת את הטלית שאינה שייכת להם. כעת נברר מהי הסיבה לכך שהגמרא נוקטת בשני טעמים שונים לחיוב השבועה, ומה הן ההשלכות הנובעות משינוי זה. השיטה מקובצת (ב"מ ה, ב ד"ה "וכי מאחר שזה תופס") מביא שני הסברים לשינוי זה:

הסבר ראשון - לפי פירושו של רש"י לסוגיה, ה"צריכותא" באה בשביל להראות שבכל מצב יש חיסרון מסוים לעומת השני, משילובם של השניים מתגלה הסיבה שבגינה חיבו חכמים שבועה שקיימת בשני המקרים - החשש מאדם כשר שיורה היתר לעצמו.⁵ אם כן, יוצא שהסוגיות חולקות זו על זו. בסוגיה בדף ב בדברי רב פפא - הטעם הוא הרחקה של האדם מהוראת היתר לעצמו, ואילו בדף ה בדברי ר' יוחנן - הטעם הוא ההרחקה של הרשעים מלגזול את חבריהם.

הסבר שני - תפקידה של ה"צריכותא" של רב פפא הינו הפוך מהאופן בו הסברנו לעיל. כלומר, לעיל ה"צריכותא" באה להדגיש את הסיבה הגוררת את השבועה. הסבר ה"צריכותא" הוא כך: בכל מצב היתה לנו "הווא אמינא" להשביע כי האדם יורה היתר לעצמו. אבל זאת הייתה רק "הווא אמינא", עדיין אין כאן הסבר לסיבה שבגינה מחייבים שבועה. כלומר, סיבת חיוב השבועה היא לא כי אנחנו חושבים שאדם יורה היתר לעצמו, אבל כך היינו עלולים לחשוב אילו היה כתוב במשנה רק מקרה אחד.

אם כן, הסוגיות אינן חולקות זו על זו! הסוגיה בדף ה היא המשך ובידור של הסוגיה בדף ב, דהיינו לאחר שרב פפא הסביר את הצורך בשני המקרים במשנה, בא רבי יוחנן ונתן את ההסבר לתיקון השבועה - "שלא יהא כל אחד ואחד הולך ותוקף בטליתו של חבריו".

4 אין הכוונה שהאדם תוקף את חבריו כמו בדף ה ב (שם האדם מגיע מתוך גישה של גזל) אלא הוא מחפש הכשר למעשה שלו, והשבועה תרתיע אותו כדי שלא יפגע בחבריו.

5 בשטמ"ק עצמו מובאים שלושה ניואנסים של הפירוש הזה אך כולם מצביעים על אותו כיוון כללי.

ג. שיטות הראשונים

שיטת רש"י

לשיטת רש"י (ד"ה "על דאית ליה משתבע"), כאשר הגמרא שואלת "על דאית ליה משתבע או על דלית ליה משתבע", אין כאן שאלת בירור תמימה על הנוסח המסורבל של שבועת המשנה, אלא יש כאן תימה גדולה. רש"י מזהה בעייתיות מסוימת בלשון השבועה שהמשנה מציעה. לדבריו, נוסח המשנה נותן לרמאים פתח לרמות, שהרי נוסח כזה יכול להתפרש בצורה דו משמעית. הביטוי "פחות מחציה" הנאמר בנוסח השבועה כולל בתוכו את כל השברים הנמצאים מתחת לחצי: שלישי, רבע, וכו'. א"כ, כאשר אדם נשבע שאין לו בה "פחות מחציה", הוא בעצם אומר שאין לו בטלית שייכות של כמות פחות מחצי: שלישי, רבע וכו'. אבל ישנם שני סוגי טענות שעדיין יכולות להישאר אמת ולא לסתור את נוסח השבועה: א. אם יש לו שייכות בחצי מהטלית ולמעלה מזה. ב. גם אם אין לו שום שייכות בטלית הוא עדיין יכול להיות דובר אמת. אם האמת היא שאין לו בכלל שייכות, אז הוא לא סותר את נוסח שבועתו! א"כ, הגמרא תמהה, כיצד חכמים תיקנו נוסח שפותח פתח גדול לרמאות?!

על כך עונה רב הונא: "דאמר שבועה שיש לי בה ואין לי בה פחות מחציה". לשיטת רש"י, חייבים להסביר את דברי רב הונא כך שהוא משנה את נוסח המשנה, ובכך פותר את בעיית הנוסח שנותן פתח לרמאים. כעת, נוסח השבועה הוא חד משמעי ואין מקום כלל לתת לו פרשנות שונה ובעייתית. לפי הבנת רש"י, הדיון הוא על נוסח השבועה גרידא, שלא לפתוח שום פתח בלשון השבועה שהרמאים יוכלו להשתמש בו.⁶

שיטת הרמב"ם

בניגוד לרש"י, הרי"ף (ד, א מדפיו) והרמב"ם (בפיהמ"ש הוצאת מוסה"ק ב"מ א, א) פסקו אחרת, וזו לשון הרמב"ם:

6 הדגש בשבועה הוא על כך ש"אין לי בה" פחות מחציה. כלומר, בהנחה שיש לי שייכות בטלית, אז אותה שייכות היא רק בחצי ומעלה. אבל אם אין לי שייכות בטלית - באמת אין לי שייכות בה פחות מחציה, ואין לי שייכות בה גם יותר מחציה.

7 ועיין עוד במאירי ב"מ על המשנה הראשונה ד"ה "ושבועה זו", שמביא שני הסברים מדוע יש דיון על נוסח השבועה למרות שמשביעים על דעת בית הדין.

זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי... הרי אלו נשבעים שניהם כמו שאמר בתקנת חכמים שלא יהא כל אחד תופש בטליתו של חברו ויחלקו... ומכללי הדינים שהנשבע ונוטל משהו בשבועתו לא ישבע על יותר ממה שיטול בשבועתו, ולפיכך זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, ולא ישבע שהיא כולה שלו כיון שאינו נוטל אלא חציה.

מדבריו של הרמב"ם רואים, שהוא אינו מצריך הצהרה על כך שיש לאדם חלק כלשהו בטלית, אלא הוא נצמד לנוסח המוצע במשנה. אם כן, מהי שאלת הגמרא "על דאית ליה משתבע או על דלית ליה משתבע" לפי הרמב"ם?

נראה להסביר שהרמב"ם ראה את שאלת הגמרא לא כדיון על נוסח השבועה, אלא כקושי בהבנת המשמעות הנוסח. כלומר, כשהגמרא שואלת האם הוא נשבע על מה שיש לו או על מה שאין לו? היא בעצם מבינה שיש קושי בהבנת משמעות נוסח השבועה. אם כוונת המשנה היא שהאדם נשבע באופן חיובי, "יש לי בה חצי ויותר" לא כך כתבה המשנה. ואם האדם נשבע באופן שלילי, "אין לי פחות מחצי" אז נוצר פתח לרמאים.

על כך משיבה הגמרא שנשבעים על פי נוסח המשנה ואין חשש לרמאים כי משביעים על דעת בית הדין. לכן, לפי הרמב"ם והרי"ף נוסח השבועה אינו משתנה כלל, אלא שהגמרא בתשובתה רק הסבירה את המשמעות העומדת מאחורי נוסח המשנה.

יסוד המחלוקת בין השיטות

ניתן להבין את יסוד המחלוקת בין רש"י לרמב"ם בפירושו הסוגיה ע"י הבנת התפיסה של כל אחד מהם לשבועה בבית הדין.

רש"י

בדברים ו, יג כתוב: "אֵת ה' אֶל־לִהְיֶךָ תִּיָּא וְאִתּוֹ תַעֲבֹד וּבְשֵׁמוֹ תִשָּׁבַע" רש"י שם (ד"ה "ובשמו תשבע") מפרש את הפסוק: "אם יש בך כל המדות הללו, שאתה ירא את שמו ועובד אותו, אז בשמו תשבע, שמתוך שאתה ירא את שמו תהא זהיר בשבועתך, ואם לאו לא תשבע".

לפי רש"י, השבועה היא כלי שיש להימנע ממנו ככל הניתן. רק אדם בעל מידות מתוקנות ומעולות יכול להישבע. השבועה היא כלי שבית הדין משתמש בו לביורור האמת, עם זאת זהו כלי שמבחינה רעיונית עדיף שלא להכניס אותו לדיון.

כנשבעים בבית הדין, בעצם אומרים "כשם שהקב"ה הוא אמת כך גם דבריי הם אמת". לא כל אדם יכול "לערב" את ה' בענייניו הפרטיים. גם במצבים בהם מוכרחים להישבע, עדיין צריך לפחד מהשבועה ולהיות מדויקים בלשון, כל פספוס קטן עלול ליצור כפירה באמיתות ה'.

רמב"ם

בהלכות שבועות יא, א כותב הרמב"ם:

כשם ששבועת שוא ושקר בלא תעשה, כך מצות עשה שישבע מי שנתחייב שבועה בבית דין בשם שנאמר ובשמו תשבע זו מצות עשה, שהשבועה בשמו הגדול והקדוש מדרכי העבודה היא והדור וקדוש גדול הוא להשבע בשמו.

לפי הרמב"ם השבועה בבית הדין היא מצווה. לפי הפסוק "ובשמו תשבע" כאשר אנו נצרכים להישבע בבית הדין הרי שמצווה להישבע בשם ה' ולא בשם של עבודה זרה.⁸

הרמב"ם תופס את השבועה כדבר גדול. ע"י זה שאנו נשבעים בשם ה' אנו מראים את גדולתו, ומבטאים את זה שה' נמצא ומתגלה בכל פרטי החיים ואפילו בנקודות הקטנות של ענייני הממון הגשמיים.

לפי האמור לעיל, מוכנת המחלוקת בין תפיסת רש"י ובין תפיסת הרמב"ם. לפי רש"י, השבועה היא מוצא שבית הדין לא שש להשתמש בו, עירובו של ה' במשפט מחייב מידות מתוקנות ביותר וקיים חשש מכל אי דיוק, קטן ככל שיהיה, הפוגע באמיתות השבועה, וכן מתחלל שם ה'.

לעומת זאת, הרמב"ם רואה את השבועה כמצווה, אין הכוונה שלפי הרמב"ם אדם צריך "לפזר" שבועות סתם כך ולהישבע על כל דבר קטן. כשנגיע למצב שבו צריך לברר את האמת בבית הדין, נשתמש במקור האמת שהוא הקב"ה, וכך נקיים מצווה של קביעת האמת בעולם בהסתמכות על אמיתות מציאותו יתברך.

לכן, הרמב"ם לא רואה את הסוגיה בגמרא כדיון על הנוסח המדוקדק ביותר שניתן להוציא מהשבועה כמו רש"י. אלא המשמעות שעומדת מאחורי מילותיו של הנשבע, שהן ככוונת בית הדין, הן שקובעות את כוונת השבועה. ומכאן לפי הרמב"ם הדיון בגמרא יהיה על כוונת הדברים העומדים לבירור בשבועה, וזאת משום

שמשיביעים על דעת בית הדין, ולכן עלינו לברר מהי הכוונה המדויקת ביותר שבית הדין צריך להשביע עליה בשביל שהשבועה לא תהיה לשקר.

ד. פסיקת ההלכה

כאמור לעיל, הרי"ף פסק שלשון השבועה נשאר כפי נוסח המשנה ללא תוספות, כך גם פסק הרמב"ם בהלכות טוען ונטען ט, ז: "שנים שהיו אוחזין בכלי אחד... זה אומר הכל שלי וזה אומר הכל שלי כל אחד מהן נשבע בנקיטת חפץ שאין לו בזה הדבר פחות מחציו ויחלוקו".

בטור חו"מ קלח, א נפסק כמו הרמב"ם, נוסח השבועה הוא ללא תוספת של "יש לי בה". ה"בית יוסף" שם בס"ק א מסכם את סוגית הגמרא ותמה על הטור ועל הרמב"ם שפסקו ללא התוספת הנ"ל, הוא מצייע שכנראה ההשמטה שלהם נובעת מכך שהאדם הנשבע מתכוון בדעתו שיש לו חלק בטלית כיוון שהוא נשבע על דעת ב"ד.

הרב יהושע פלק כץ ב"דרישה" על הטור לעיל (בסוף ד"ה "שאיין לו בה") מעלה פתרון לסיבת ההשמטה של הרי"ף והרמב"ם:

ונראה דהיינו טעמא דהרי"ף... דכתב דיאמר לפני שבועה כולה שלי ולא ישבע אלא שאין לו פחות מחציה משום דסבירא ליה נמי דכשאומר כן לפני שבועה תו ליכא למיחש לרמאות מאחר שאנו משביעים אותו על דעת המקום וק"ל.

כלומר, נראה שבגלל שהאדם הנשבע אומר לפני שבועתו "כולה שלי", אזי הוא שולל את המצב שבו הוא לא מחזיק כלום בטלית שהרי הוא מצהיר לפני השבועה שטענתו עומדת בעינה ורק השבועה גורמת לו לטעון דבר אחר.

השו"ע בקלח, א פסק: "זה אומר: הכל שלי, וזה אומר: הכל שלי, כל אחד מהם נשבע (בנקיטת חפץ) שיש לו בזה הדבר ושאיין לו בה פחות מחציו, ויחלוקו". מכאן רואים שהשו"ע פסק כדעתו של רש"י ומחייב בנוסח השבועה גם הצהרה על בעלות כלשהי על הטלית, ובנוסף הצהרה על מידת בעלות זו - חצי ומעלה.